

СИНОНІМІЧНІ ВІДНОШЕННЯ У ТЕРМІНОЛОГІЧНІЙ СИСТЕМІ НАВІГАЦІЙНО-ГІДРОГРАФІЧНОЇ ГАЛУЗІ

У статті розглянуто особливості синонімічних парадигм у сучасній українській навігаційно-гідрографічній термінології. Ключові слова: навігаційно-гідрографічна термінологія, синонім, синонімічні словосполучення, синонімічні стосунки.

Навігаційна гідрографія є широким та багатогранним явищем і в комунікативному плані викликає лінгвістичний інтерес до різних внутрішньосистемних семантичних стосунків у лексиці навігаційно-гідрографічної галузі.

Мова виявляє тенденцію до суто мовної типізації комунікативного процесу, забезпечуючи однозначність, визначеність понять тієї зони комунікації, в основі якої лежить термінологізація.

Сучасна українська навігаційно-гідрографічна термінологія, попри всі труднощі типізації процесів, які відбуваються в ній, є цікавим, але маловивченим об'єктом дослідження. Аналіз лексики навігаційно-гідрографічної термінології, зафіксованої у словниках, наукових і фахових виданнях, засвідчує, що українська мова може мобілізувати всі мовні лексичні засоби, щоб сприяти комунікативній прозорості цього процесу, використовуючи внутрішні закони мовної реальності: багатозначність, синонімію, антонімію, омонімію.

Одним із яскравих явищ у творенні досліджуваної термінологічної системи (і власне термінів і термінологізованих словосполучень) є синонімія.

Питанням синонімії в українській термінології присвячені праці А. С. Д'якова, Т. Р. Кияка, З. Б. Куделько, І. М. Кочан, Р. Б. Микульчика, Л. О. Симоненко та ін.

Синонімічні стосунки базуються на певній, повній або частковій, семантичній взаємозамінності слів; вони виникають залежно від того, наскільки повно значення одного слова повторюється в значенні іншого [4, 200 – 201]. Подане визначення синонімії не може поширюватися на всі випадки цього семантичного явища, особливо такого, як синонімічні багаточленні словосполучення термінологічного значення. Проте окремі словоформи у цих словосполученнях є носіями ядерної синонімічної семантики.

У статті зроблено спробу розглянути особливості синонімічних стосунків термінів навігаційно-гідрографічної галузі.

Якою б багатою не була система слів певної мови, навколишніх предметів і явищ завжди більше, і слову часто доводиться означати більше, ніж один предмет (один клас предметів). Перед мовою стоїть

завдання: порівняно обмеженою кількістю слів охопити (позначити або назвати) необмежену кількість навколишніх предметів і явищ, що викликано необхідністю економії лексичних засобів. Різні мови по-різному використовують цей принцип економії, і що в одних мовах передається одним словом, те в інших мовах може передаватися кількома різними словами [4, 198 – 199].

Серед парадигматичних зв'язків, які існують між елементами навігаційно-гідрографічної терміносистеми, переважають синонімічні стосунки.

Зафіксовані терміни-синоніми позначають такі поняття:

- 1) назви засобів навігаційного обладнання: гідролокатор = сонар, необслуговуваний маяк = автоматичний маяк, головний компас = основний компас, неавтоматизований астрокомпас = візуальний астрокомпас;
- 2) назви карт: навігаційна карта = морська карта, карта погоди = синоптична карта, гномонічна карта = ортодромічна карта, бланкова карта = контурна карта;
- 3) назви картографічних проєкцій: рівнокутна проєкція = конформна проєкція, рівновелика проєкція = еквівалентна проєкція;
- 4) назви морських навігаційних небезпек: рибна банка = рибні перешкоди, гостроверхий айсберг = пірамідальний айсберг;
- 5) назви типів морської навігації: каботажне плавання = прибережне плавання;
- 6) назви гідрографічного обладнання: автоматичноокеанографічна станція = океанографічний буй, робочий планшет = прокладний планшет, гідрографічний катер = промірний катер, простий лот = лотлинь;
- 7) назви гідрографічних робіт: рекогносцирувальне знімання = попереднє знімання, наземне знімання = кадастрове знімання;
- 8) назви фізичних якостей, що характеризують стан водних просторів Світового океану: астрономічний приплив = статичний приплив, висока хвиля = вал, відпливна течія = відхідна течія;
- 9) назви навігаційних сигналів: туманний горн = туманний гудок;
- 10) назви основних ліній на земній кулі: Гринвіцький меридіан = нульовий меридіан, астрономічний меридіан = географічний меридіан;
- 11) назви прибережних районів: відкрита бухта = затока, межова континентальна область = бордерленд;
- 12) назви морських глибин: абісальна область – абісаль, найменша глибина = мінімальна глибина;
- 13) назви картографічних процесів: компіляція карти = складання карти;
- 14) назви морських одиниць виміру: морський сажень = фатом;
- 15) назви водних районів: поворотний басейн = місце для розвороту суден.

Серед синонімічних термінологічних пар за складом і походженням компонентів диференційовано:

- синоніми-однословні українського походження: опадомір = дощомір, багатоводний = повноводний, заметіль = завірюха = хуртовина, бистрина = бистринь;
 - синоніми-однословні іншомовного походження: док = сліп, бар = маскаре, зонд = ехолот, гідролокатор = сонар, деклінактор = бусоль, радіоальтиметр = радіолокатор, гіротермограф = термогірограф;
 - синоніми-дублети, один з яких – іншомовного походження, а другий – українського походження: сирена = ревул, навігація = плавання, драга = землечерпалка, акреція = намівання, аргілітовий = глинистий;
 - синонімічні прості словосполучення, компоненти яких українського походження: вивітрена крига = зглаждена крига, непостійний вогонь = проблісковий вогонь, стоянковий вогонь = якірний вогонь, місячна доба = припливна доба, спаяність криги = крижаний покрив, кут підвищення = додатна висота, нульова точка = початок відліку;
 - синонімічні словосполучення, компоненти яких мають іншомовне походження: гномонічна карта = ортодромічна карта, гакабортний лаг = патентований лаг, лінійний масштаб = графічний масштаб;
 - синонімічні термінологічні словосполучення, опорні компоненти яких іншомовного, а залежні – українського походження: робочий планшет = прокладний планшет, гостроверхий айсберг = неправильний айсберг;
 - синонімічні термінологічні словосполучення, опорні компоненти яких українського, а залежні – іншомовного походження: астрономічний приплив = статичний приплив, астрономічний трикутник = паралактичний трикутник.
- Серед синонімічних терміносполучень переважають прості (двослівні) словосполучення (біномени), компоненти яких поєднані зв'язком узгодження. Це насамперед словосполучення з повторюваним опорним компонентом (іменником) і залежними, близькими або тотожними за значенням, прикметниками: стиснена крига = суцільна крига, припливна течія =

вхідна течія, відпливна течія = відхідна течія, гнучкий трал = м'який трал, початковий меридіан = нульовий меридіан, обертальний вогонь = коловий вогонь, освітлений рельєф = відтінений рельєф, базова карта = вихідна карта, кадастрове знімання = наземне знімання ін. З-поміж зазначеного типу синонімічних словосполучень виокремлено словосполучення з незмінним опорним компонентом та різними за походженням залежними компонентами: акустична хвиля = звукова хвиля, конформна проекція = рівнокутна проекція, еквівалентна проекція = рівновелика проекція, нівелірна мережа = знімальна мережа, початкова точка = фундаментальна точка, ізофазний вогонь = рівноінтервальний вогонь, автоматичний маяк =

необслуговуваний маяк. У наведених синонімічних парах один із синонімів уточнює значення терміна, робить його зрозумілішим, мотивованим.

Мотивованість терміна у словосполученнях, які перебувають у синонімічних стосунках, є неодмінною умовою їхнього функціонування, тому що інакше втрачається комунікативна сутність висловлення. Саме це зумовлює складність сприйняття виразів, їхню поширеність і граматичну варіантність. Граматична варіантність засновується на синтаксичних зв'язках між членами словосполучень, серед яких переважають зв'язки узгодження.

Типовими у досліджуваному ареалі простих термінологічних словосполучень є такі узгоджувані моделі:

– словосполучення з повторюваним залежним компонентом (прикметником) і головними, близькими або тотожними за значенням, іменниками: океанографічна станція = океанографічний буй, фіксована станція = фіксована платформа, небезпечний район = небезпечна зона, рибпромисловий район = рибпромислова зона, штормовий нагін = штормова хвиля, рибна банка = рибні перешкоди, опорний пункт = опорна точка, стереоскопічне зображення = стереоскопічна модель;

– словосполучення, залежні компоненти яких є похідними від головного компонента синонімічної пари, тобто головний компонент одного із синонімічних словосполучень виступає словотвірною основою для залежного компонента-derivата іншого словосполучення: паралактичний кут = кутовий паралакс, температурна інверсія = інверсійний шар.

Серед синонімічних простих словосполучень виокремлено словосполучення, компоненти яких поєднані зв'язком керування. З-поміж них розрізняються:

– словосполучення з повторюваним головним компонентом і залежними, близькими за значенням, компонентами: кут небезпеки = кут ризику;

– словосполучення з повторюваним залежним компонентом і головними, близькими за значенням, компонентами: вигин річки = заворот річки = закрут річки, характер дна = характеристика дна = властивості дна;

– словосполучення з близькими за значенням головними та залежними компонентами: вісь створу = лінія положення, детальність проміру = частота вибірки та ін.

Функціонують синонімічні прості словосполучення, компоненти яких поєднані різними способами синтаксичного зв'язку (керування та узгодження). З-поміж них вирізняються:

– словосполучення з повторюваним опорним компонентом (іменником) і залежними, близькими за значенням, компонентами (іменниками та прикметниками): градієнт тиску = баричний градієнт, карта погоди = синоптична карта, язик льодовика = льодовиковий язик, рефракція хвиль = хвильова рефракція;

– словосполучення з близькими за значенням головними та залежними компонентами: знищення девіації = магнітна компенсація, кут підвищення = додатна висота, кут зниження = від'ємна висота, спаяність криги = крижаний покрив.

Досить поширеними в навігаційно-гідрографічній термінології є синонімічні словосполучення з різною кількістю компонентів.

Серед синонімічних словосполучень названого типу за складом компонентів можна визначити чотири групи термінів.

1. Словосполучення з повторюваним головним компонентом, в одному з яких у ролі залежного компонента виступає слово іншомовного походження, а в іншому – його український синонім-відповідник: телеметричне електронне обладнання = віддалемірне обладнання, стереографічна проекція = азимутальна рівнокутна проекція.

2. Словосполучення з повторюваним залежним компонентом, в одному з яких у ролі головного компонента виступає слово іншомовного походження, а в іншому його український синонім-відповідник: радіоакустична локація = радіоакустичне визначення відстані.

3. Словосполучення з незмінним головним компонентом і залежними, близькими за значенням, компонентами: район звалища ґрунту = район затоплених речовин, осьовий знак = знак «чистої води», пункт робочої основи проміру = пункт геодезичної основи проміру, лінія зміни дати = демаркаційна лінія добового часу.

У цій групі є синонімічні пари, утворені на основі різних характеристик того самого поняття: радіомаяк з обертовою спрямованою антеною (вказано напрям дії антени) = радіомаяк з обертовою рамковою антеною (вказано на форму антени), внутрішня рамка карти (вказано місце рамки) = тонка рамка карти (вказано на товщину рамки). Словосполучення пункт робочої основи проміру = пункт геодезичної основи проміру утворюють синонімічну пару, оскільки мають спільну сему – контроль промірів [7].

Деякі синонімічні пари групи, залежні компоненти яких мають спільну основу, співвідносяться як повна та скорочена форма того самого терміна: відхилення прямовисної лінії = відхилення виска (висок використовується для визначення прямовисної лінії), карта радіомаяків і радіостанцій = радіолокаційна карта, картарадіонавігаційних систем = радіонавігаційна карта, картазоряного неба = зоряна карта. Такі найменування за значенням не розрізняються і можуть функціонувати паралельно.

Синонімічні терміносполучення район передачі вантажу – район перевалки вантажу різняться близькими за значенням залежними компонентами передача: «дія за значенням передавати, передати» та перевалка: «дія за значенням перевалювати, перевалити: переміщувати, перекладати, звалюючи (при перевантаженні і т. ін.)» [8], проте вони означають ту саму дію – «перевантаження». Тому складені

терміни район передачі вантажу – район перевалки вантажу можна вважати паралельними назвами на позначення водного району, в якому зазвичай здійснюється ця дія.

У синонімічній парі осьовий знак – знак «чистої води» друге словосполучення пояснює, уточнює значення терміна, «вказує на те, що на значній відстані навігаційних небезпек нема» [7].

4. Словосполучення з незмінним або тотожним залежним компонентом і синонімічними іменниками у ролі опорних компонентів: рівень повної води = лінія повної води, географічне місце світила = географічне положення небесного тіла, ступінь хвилювання моря = стан моря.

Ці словосполучення можна вважати взаємозамінними, оскільки їхні головні компоненти мають спільні семи: лінія і рівень – межа висоти чого-небудь, місце та положення – місцезнаходження чого-небудь у просторі, ступінь і стан – рівень, на якому перебуває або якого досягає що-небудь [8].

Деякі термінологічні словосполучення мають синонімічні заміники-однослови іншомовного й українського походження:

баричні хвилі = сейші, акустичний лот = ехолот, індикатор кута лотліня = інклінометр, шар температурного стрибка = термоклін, сейсмічна морська хвиля = цунамі, відхилення магнітної стрілки = девіація, широтний компенсатор – фліндерсбар, повна вода = приплив, висока хвиля = вал, мірна рейка = жердина, навігаційний судновий курсограф = автопрокладач, прибережна хвиля у напрямку берега = накат та ін.

Серед синонімічних словосполучень навігаційно-гідрографічної галузі виокремлено терміносполучення метафоричного походження: мертва зона = зона тиші – район, у який або з якого не надходить радіосигнал, зона мовчання = зона акустичної тіні – район земної поверхні, де приймання радіосигналів відсутнє, депресія горизонту = нахилення морського горизонту – вертикальний кут на рівні ока спостерігача між горизонталлю і лінією видимого горизонту [7], а також подвійний приплив =

«двоголовий» приплив, фальшиве дно = глибинний розсіювальний шар та ін.

Визначено синонімічні пари словосполучень, в одному з яких, рідше в обох, міститься ономастичний компонент. Це так звані складені терміни-епоніми та їхні синоніми, які за способом синтаксичного зв'язку поділяються на:

– терміносполучення з однаковим типом синтаксичного зв'язку: Гринвіцький меридіан = нульовий меридіан, Гринвіцький середній час = всесвітній час;

– терміносполучення з різними типами синтаксичного зв'язку: призма Дове = обертальна призма, нормальна проекція Меркатора = рівнокутна циліндрична проекція, Індійська сизигійна мала вода = Індійський рівень відпливу.

Окрім синонімічних пар, у навігаційно-гідрографічній термінології зафіксовано синонімічні ряди довжиною від трьох до восьми термінів-синонімів: акреція = аградація = намивання, сторожовий буй = маркерний буй = тимчасовий буй, батиметрична карта = карта рельєфу дна = топографічна карта дна, туманний горн = туманний гудок = туманна сирена = туманний рупор, площина нуля висот = початковий рівень = відліковий рівень = відлікова площина = рівень нівелювання = нуль висот, нуль карти = початок відліку = нульовий рівень = площина приведення = нуль глибин = нуль висот = вихідний рівень = рівнева поверхня та ін.

Отже, явище синонімії є невід'ємною ознакою сучасної української навігаційно-гідрографічної термінології. Воно простежується здебільшого на рівні термінологізованих словосполучень.

Як виявляє дослідження, формування ареалу термінологізованої лексики у сфері навігаційної гідрографії є складним і ще не викінченим процесом в українській мові. Водночас цей процес показує здатність української мови до пошуку лексичних засобів і типології лексичних одиниць терміносистеми, спроможність забезпечити комунікативну прозорість у такій негуманітарній галузі знань, як навігаційна гідрографія.

Перспектива подальших розвідок полягає у встановленні особливостей номінації та словотвірних тенденцій сучасної української навігаційно-гідрографічної лексики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Д'яков А. С., Кияк Т. Р., Куделько З. Б. Основи термінотворення: семантичні та соціолінгвістичні аспекти / А. С. Д'яков, Т. Р. Кияк, З. Б. Куделько. – К.: Вид. дім «КМ Academia», 2000. – 218 с.
2. Кодухов В. И. Лексико-семантические группы слов: Лекция / Отв. ред. проф. Н. П. Гринкова / В. И. Кодухов – Л.: Ленингр. гос. пед. ин-т им. А. И. Герцена, 1955. – 28 с.
3. Кочан І. М. Варіанти і синоніми термінів з міжнародними компонентами // Вісник НУ «Львівська політехніка». – Серія: Проблеми української термінології / І. М. Кочан – 2008. - № 620. – С. 14–19.
4. Критенко А. П. Тематичні групи слів і омонімія // Слов'янське мовознавство / А. П. Критенко – К.: Наук. думка, 1962. – Вип. 4. – с. 198 – 211.
5. Микульчик Р. Синонімія термінів з прізвищевим компонентом у фізичній терміносистемі // Вісник НУ «Львівська політехніка». – Серія: Проблеми української термінології / Р. Микульчик – 2008. - № 620. – С. 104–107.
6. Новый словарь иностранных слов: близко 40 000 сл. і словосполучень / [за ред. Л. І. Шевченко]. – К.: Арії, 2008. – 672 с.
7. Симоненко С. В. Навігаційно-гідрографічний словник (українсько-англійсько-російський). Довідковий посібник / [С. В. Симоненко, Д. Ю. Падакін, М. Ф. Голодов та ін.]. — К.: ДУ «Держгідрографія», 2008. — 496 с
8. Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.

В статье рассмотрены особенности синонимичных парадигм в современной украинской навигационно-гидрографической терминологии.

Ключевые слова: навигационно-гидрографическая терминология, синоним, синонимичные словосочетания, синонимичные отношения.

The article analyses the peculiarities of the synonymic paradigms in modern Ukrainian navigation and hydrographical terminology. Keywords: navigation and hydrographical terminology, synonym, synonymic combinations of words, synonymic relations.